

Środowisko poznańskie i jego wkład do antropologii polskiej

Zbigniew Drozdowski

Wprowadzenie

Narodziny antropologii w Wielkopolsce są dość późne - mimo wcale nie małej liczby badaczy z tego środowiska, w których naukowych poczynaniach znajdowała się antropologiczna problematyka. Tylko gwoli dokumentacji pozwalamy sobie wymienić braci Śniadeckich, Wawrzyńca Surowieckiego i wykładowców związanych ze Szkołą Rolniczą w Żabikowie. Formalne narodziny antropologii w Wielkopolsce należy jednak wiązać z powstaniem w 1919 r. Wszechnicy Piastowskiej - protoplasty dzisiejszego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, z którego w różnych okresach pączkowały niektóre poznańskie wyższe szkoły, w tym także mające obecnie w swym składzie antropologiczne placówki. W 1920 r. zaprojektowano na Wydziale Lekarskim Zakład Antropologii, lecz uruchomił go w 1921 r. przybyły z Krakowa Adam Wrzosek. Wprawdzie już w 1918 r. w planie organizacyjnym wydziału filozoficznego znajdowała się Katedra Antropologii, później formalnie utrzymywana na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym, lecz nie była ona w okresie międzywojennym obsadzona. Tak więc narodziny i rozwój an-

tropologii poznańskiej wiążą się z Wydziałem Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego, a w rzędzie silnych i uznanych już antropologicznych środowisk Krakowa, Lwowa i Warszawy było to młode środowisko.

Choć w porównaniu z innymi akademickimi ośrodkami poznańska antropologia powstała późno, miała jednak od początku swego istnienia rzetelnych historyków i sprawozdawców. Zostawili oni znane ogółowi, opublikowane zapisy. Pozwala to naszą relację o środowisku poznańskim i jego wkładzie do polskiej antropologii sprowadzić do następujących relacji: 1) główne daty w historii poznańskiej antropologii, 2) główne problemy badawcze i ich reperkusje w dyscyplinie, 3) poznański wkład organizacyjny do dyscypliny, 4) jacy jesteśmy i nasze miejsce w systemie poznańskiego szkolnictwa wyższego i nauki.

Poznański wkład do polskiej antropologii

Główne daty i zdarzenia

Jeśli zainteresowani wybaczą pewne uproszczenia, to główne daty i zdarzenia w historii poznańskiej antropologii sprowadzę do następujących.

Od początku istnienia Uniwersytetu Poznańskiego podjęto prace organizacyjne wokół utworzenia Katedry Antropologii na Wydziale Filozoficznym (później Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym), jednak nie ukoronowane jej personalną obsadą w okresie międzywojennym.

W 1921 r. powstał na Wydziale Lekarskim Zakład Antropologii, który w roku akademickim 1921/22 rozpoczął działalność dydaktyczną. M. GODYCKI [1958] charakteryzował tę placówkę następująco: „Zakładowi temu danym było odegrać w rozwoju nauki antropologicznej w ośrodku poznańskim największą rolę, gdyż stał się on z czasem ośrodkiem naukowym nie tylko Poznania, ale promieniował w pewnej mierze na całą Polskę przez założenie Polskiego Towarzystwa Antropologicznego oraz przez wydawanie jedynego wówczas czasopisma antropologicznego „Przeгляд Antropologiczny” (s.10).

Istotnym wydarzeniem było przeniesienie się w 1926 r. do Poznania Karola Stojanowskiego, ucznia Jana Czekanowskiego, transponującego na poznański grunt koncepcje i metody lwowskiej szkoły antropologicznej (Polskiej Szkoły Antropologicznej). Przede wszystkim jednak, nawiązując do wcześniejszych prac A. Wrzoska, stworzył on w Studium Wychowania Fizycznego UP Laboratorium Antropometrii Stosowanej, walnie przyczyniając się do rozwijania antropologii sportu, łącznie ze sprecyzowaniem jej pierwszego programu [STOJANOWSKI 1928].

W roku akademickim 1934/35 K. Stojanowski utworzył przy Zakładzie Prehistorycznym na Wydziale Humanistycznym oddział antropologiczny, inicjujący, we współdziałaniu z prehistorykami, badania szczątków kostnych. Owocną działalność tej placówki przerwała wojna.

W 1946 r. na Wydziale Lekarskim UP powstała Katedra Antropologii, obsadzona przez Jana Czekanowskiego i przeniesiona w 1947 r. na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy UP. Przejście do Poznania Jana Czekanowskiego i jego ucznia Franciszka Wokroja przesunęło akcenty badawcze ośrodka również w sferę antropologii etnicznej oraz wzmocniło problematykę antropologii społecznej. Wraz z twórcą, Polska Szkoła Antropologiczna przenosi się do Poznania.

W 1949 r. uruchomione zostają w Poznaniu studia antropologiczne według programu właściwego dla okresu międzywojennego, kształcące jeszcze specjalistów w zakresie antropologii, etnografii i prehistorii. Były to ostatnie w historii dyscypliny studia w zakresie tak rozumianych nauk antropologicznych.

Smutny był dla dyscypliny rok 1952, kiedy Zakład Antropologii utracił pomieszczenia dla niego specjalnie przygotowane i odpowiednio adoptowane w ówczesnym Collegium Kopernickiego przy ul.Święcickiego. W ciągu 3 dni bogaty majątek Zakładu został przerzucony do kilku podstrychowych pomieszczeń w Collegium Maius, zresztą w miejsce w podobny sposób przerzuconego innego zakładu. Operacja ta zbiegła się z redukcją etatów, studiów, a co szło z tym w parze - zagrożeniem bytu dyscypliny w Poznaniu. Dla poznańskiej uniwersyteckiej antropologii był to okres trudny.

Korzystne dla dyscypliny okazało się odtworzenie antropologicznej działalności w powstałej Wyższej Szkole Wychowania Fizycznego, w której od 1952 r. utworzono etaty antropologiczne, a w 1953 r. powstał Zakład Biologii i Antropologii, z którego, po kilkukrotnych przekształceniach, powstała dzisiejsza Katedra Antropologii i Biometrii AWF w Poznaniu.

Po różnych organizacyjnych i programowych przemianach, przede wszystkim w wyniku intensywnej i owocnej pracy, powstaje w uniwersyteckim środowisku silny i prężny zespół naukowy, którego działania zostają w 1990 r. ukoronowane powołaniem na Wydziale Biologii Instytutu Antropologii z tworzącymi go zakładami.

Główne problemy badawcze poznańskiej antropologii

Wśród poznańskich osiągnięć okresu międzywojennego na pierwszym miejscu wymienić należy wniesienie do dyscypliny przez A. Wrzoska badań w zakresie antropofizjologii. Dotyczyły one ciepłoty ciała i tętna ludzi zdrowych, asymetrii funkcjonalnej i związków psychicznych właściwości ze strukturą morfologiczną. Wraz z inicjowanymi przez M. Godyckiego badaniami kształtowania się pod wpływem aktywności mięśni układu kostnego, prace te zmierzały konsekwentnie do stworzenia typologii funkcjonalnej. Wojenna zawierucha zniszczyła bogate materiały. Po wojnie ten kierunek badawczy, uprawiany przez pewien okres w poznańskiej uczelni wychowania fizycznego, został podsumowany podręcznikiem „Antropologia fizjologiczna”, a w pewnym stopniu jego przedłużeniem są badania chronobiologiczne [CZEKANOWSKI 1948, ĆWIRKO-GODYCKI 1976, DROZDOWSKI 1977, 1984].

Badania ontogenezy dziecka poznańskiego, inny kierunek zainteresowań ówczesnego środowiska poznańskiej antropologii, doczekały się tylko skromnego podsumowania przez ich inicjatora M. Ćwirko-Godyckiego, gdyż przebogate materiały uległy zniszczeniu w czasie niemieckiej okupacji. Ich wartości należy jednak upatrywać w fakcie zainicjowania

longitudinalnych badań morfologicznych i funkcjonalnych, ujętych bardzo obszernym programem badawczym; były to pionierskie w tym czasie prace. Wraz z badaniami L. Jaxy-Bykowskiego stanowiły podstawę do zarysowania problematyki antropologii pedagogicznej. W innej formie prace te znalazły kontynuację i rozwinięcie w powojennej już problematyce.

Do międzywojennego okresu należy zaliczyć także badania bogatych materiałów szkieletowych, pozyskanych przy eksploracji cmentarzyska na Ostrowie Lednickim. Materiały te, opracowane już w powojennym okresie, stały się także inspiracją badań w zakresie paleopatologii (obecnie jednej ze znaczących polskich specjalności), a także rekonstrukcji oblicza człowieka.

Z okresu międzywojennego wymienić trzeba także prace K. Stojanowskiego, poddające krytyce koncepcje rasistowskie, rozwijane w sąsiedniej Rzeszy Niemieckiej. Prace te wiązały się z badaniami w zakresie antropologii społecznej - tak atrakcyjnymi dla powojennego pokolenia antropologów.

Z osobą K. Stojanowskiego wiążą się pionierskie prace dotyczące zastosowań antropologii w wychowaniu fizycznym i sporcie - łącznie z ich pierwszym programem. Badania morfologicznych uwarunkowań sprawności fizycznej prowadzone w Studium Wychowania Fizycznego UP konweniowały z podobnymi poszukiwaniami prowadzonymi w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego w Warszawie przez J. Mydlarskiego [STOJANOWSKI 1928].

Szacunek dla zapomnianych, gdyż szybko odeszłych, nakazuje tutaj przypomnieć tragicznie zmarłego Juliana Ćwirko-Godyckiego, którego matematyczna koncepcja typu jako zbioru punktów wielowymiarowej przestrzeni, znalazła uznanie dopiero w następnym pokoleniu.

Dla powojennego półwiecza znamienne jest w pewnej mierze nawiązywanie do wymienionych kierunków badawczych, lecz w postaci znacznie przebudowanej.

Przyjście do Poznania Jana Czekanowskiego uczyniło z ośrodka poznańskiego powojenne centrum Polskiej Szkoły Antropologicznej. Stąd też na konto tego środowiska trzeba zapisać końcowe prace jego twórcy, wraz z syntezami antropologii etnicznej i podsumowaniami koncepcji typologicznych, a także, w części, dyskusję dotyczącą typologii rasowej, jej krytykę i samoocenę. Na konto środowiska trzeba też wpisać zorganizowaną w 1982 r., głównie z inicjatywy Janusza Piontka, konferencję „Polska Szkoła Antropologiczna w 100-lecie urodzin jej twórcy Jana Czekanowskiego”, będąca - jak dotąd - jedynym tak kompleksowym podsumowaniem, a w pewnej mierze także oceną tej Szkoły, jej roli i znaczenia dla polskiej antropologii.

Tuż po wojnie, wobec znacznych przesunięć ludności na polskich ziemiach, zorganizowano (z inicjatywy M. Ćwirko-Godyckiego) i zrealizowano w latach 1947-1952 na terenie Wielkopolski (łącznie z ziemią lubuską) badania antropometryczne dzieci szkolnych. Longitudinalny charakter tych badań, objęcie nimi całej szkolnej subpopulacji, dały bogaty materiał, niestety w części tylko podsumowany przez inicjatora badań [ĆWIRKO-GODYCKI 1976], a przez autora niniejszych rozważań - w stosunku do ziemi lubuskiej [DROZDOWSKI 1982]. Niestety bogactwo materiału przytoczyło opracowanie. Poczynania te stały się jednak inspiracją późniejszych prac - już współcześnie działającego pokolenia antropologów. Badania rozszerzono na wcześniejsze okresy ontogenezy (M. D. Kaliszewska-Drozdowska), na młodzież szkół zawodowych (A. Maćkowiak i G. Nowicki), na

sprawność fizyczną łącznie z rozwojem fizycznym (Sł. Drozdowski). Do prac tych w pewnej mierze nawiązywało spore grono badaczy wykształconych już w uczelni wychowania fizycznego i związanych z naukami o kulturze fizycznej (W. Osiński, R. Strzelczyk). Nade wszystko jednak należy, w tym miejscu podkreślić konsekwentnie prowadzone badania dzieci w okresie progresywnej ontogenezy, zapoczątkowane przez M. Godyckiego, a trwające do dzisiaj, skupione głównie w środowisku uniwersyteckim. Owocowały one syntetycznymi opracowaniami „Dziecko poznańskie”, „Dziecko Wielkopolskie” i ponownie „Dziecko poznańskie”, będącymi swego rodzaju wzorcem dla podobnych opracowań w innych środowiskach.

Warto także podkreślić oryginalny wkład zespołu skupionego wokół Joachima Cieślaka, Marii Danuty Kaliszewskiej-Drozdowskiej i Marii Kaczmarek; stanowi on już dzisiaj załóżek oryginalnej szkoły badawczej, konsekwentnie koncentrującej swoje dociekania na problematyce metodologicznej, gromadzeniu oryginalnych materiałów i wdrażaniu metodycznych rozwiązań. Poczynania te prowadzą do zbudowania teorii rozwoju człowieka w progresywnej fazie ontogenezy [CIEŚLIK 1990]. Sądzę, że jest to jeden z ważniejszych elementów wkładu poznańskiej antropologii do dyscypliny.

Do osteologicznych badań okresu międzywojennego oryginalnie nawiązała bardzo dynamicznie działająca w uniwersyteckiej antropologii grupa adeptów dyscypliny z przełomu lat sześćdziesiątych. Badania materiałów z pochówków ciałopalnych (A. Malinowski, J. Strzałko, J. Piontek), a także szkieletowych, owocowały oryginalnymi i trwałymi już opracowaniami związanymi z metodyką rekonstruowania demograficznej struktury

populacji pradziejowych i wczesnohistorycznych; są one wielce przydatne w paleodemografii. Ten kierunek badań, jak to podkreśla T. Bielicki [BIELICKI, KRUPIŃSKI, STRZAŁKO 1987, BIELICKI, CHARZEWSKI 1994], był związany z renesansem zainteresowań ekologicznymi aspektami mikroewolucji. Podjęte w latach siedemdziesiątych przez J. Strzałkę, M. Henneberga i J. Piontka prace metodologiczne dotyczące wielu aspektów tego procesu, przy kompleksowym jego ujmowaniu, pozwoliły autorom potraktować historię ludzkiej populacji jako wypadkową różnych czynników (np. płodność, śmiertelność, zachorowalność, systemy krzyżowania, środowiskowe stropy, struktura i mobilność społeczna itp.). Podsumowanie tych prac przez wymienionych autorów rozprawą „Populacje ludzkie jako systemy biologiczne” uczyniły z niej znaczący także obecnie wkład do dyscypliny [STRZAŁKO, HENNEBERG, PIONTEK 1980]. Później badania te znacząco rozwinął M. Henneberg - szczególnie w zakresie genetyki populacyjnej człowieka.

Przytoczone badania obecnie są rozwijane przez zespół Janusza Piontka, który koncentruje się głównie na uchwyceniu reakcji morfologicznych na warunki życia, w tym stresowe oddziaływania, w populacjach pradziejowych, zyskując międzynarodowe uznanie. Wyniki tych badań stanowią znaczący wkład do polskiej antropologii [PIONTEK 1985, 1990].

Do społecznych aspektów antropologii, właściwych polskiej szkole antropologicznej, w rozwiniętej twórczo formie nawiązują także późniejsze poznańskie badania. Badania biologicznych skutków społecznej stratyfikacji, czy szerzej sprawę ujmując - różnych społecznych procesów i zjawisk - z kulturowymi włącznie - są udziałem zespołu skupionego wokół Jana Strzałki. Prace te dają syntetyczne

spojrzenie na kulturę, jako właściwość systemów żywych, na kulturowe uwarunkowania procesów adaptacji. Zespół ten w swych badaniach genetycznych i pozagenetycznych źródeł zachowań w populacji ludzkiej jest bodaj najbliższej syntezy swych prac [STRZAŁKO 1990].

Z antropologicznym środowiskiem są związane prace dotyczące ontogenezy w prenatalnym okresie, zainicjowane w zespole anatomów AWF w Poznaniu przez Z. Kołaczkowskiego, a twórczo rozwijane przez zespół jego ucznia i następcy, B. Mareckiego. Bogactwo prac tego zespołu ukazuje proces morfogenezy układu ruchu w okresie płodowym. Wydaje się realne podsumowanie tych prac w niedalekiej przyszłości i rozbudowanie sygnalizowanych już wcześniej poszukiwań w zakresie antropomorfologii części miękkich badanych przyżyciowo. Dotychczasowe prace są osiągnięciem nie tylko w skali polskiej, ale zyskują uznanie w międzynarodowym środowisku anatomicznym związanym z antropologią wczesnych etapów rozwoju człowieka.

Specyficzną cechą poznańskiej antropologii, od jej narodzin w środowisku, jest współdziałanie z naukami medycznymi. Ostatnie dziesięciolecie owocowały w tym względzie wspólnymi pracami antropologów i lekarzy, przy czym walną w tym zasługą A. Malinowskiego, który potrafił nawiązywać do międzywojennych i wczesnych powojennych tradycji antropologii lekarskiej, przyciągającej przedstawicieli różnych specjalności medycznych. Z A. Malinowskim wiążą się także badania z zakresu antropologii ergonomicznej i ekologii pracy.

Na gruncie antropologii sportu w Poznaniu udało się połączyć metodologiczne aspekty polskiej szkoły antropologicznej Jana Czekanowskiego z biologicznym widzeniem człowieka, właściwym poznańskiemu

środowisku skupionemu wokół A. Wrzowska i M. Ćwirko-Godyckiego. W bardzo syntetycznej formie, wkład poznańskiego ośrodka przedstawia się następująco. Uchwycenie morfologicznej charakterystyki przedstawicieli głównych dyscyplin sportowych, zawodów oraz pacjentów cierpiących na pewne schorzenia, w niektórych przypadkach ujętych w procesie ich kształtowania się, stworzyło przesłanki doboru i selekcji w procesie kształtowania typu sportowego lub zawodowego. Uzyskane tą drogą wyniki legły u podstaw kompleksowych badań biospołecznych uwarunkowań sportowego i zawodowego powodzenia. Wdrożono badania biospołecznych uwarunkowań zaburzonej procesem chorobowym aktywności ruchowej. Uchwyciono związki sporej liczby nieekosensytywnych cech z poziomem czy zaburzeniami motorycznych właściwości człowieka (cheilioskopijne - E. Ziółkowska, dermatoglicyczne - J. Bartz, serologiczne - S. Kostaszuk, cechy recesywne - M. Arska-Kotlińska, Zb. Drozdowski). Całość badawczych poczynań ujęto syntetycznie [DROZDOWSKI 1985, 1989, 1990], rozwiązując morfologiczne, czy wręcz biospołeczne uwarunkowania i skutki ludzkiej aktywności ruchowej, przejawiające się w różnych jej aspektach - zawodowym, rekreacyjnym, rehabilitacyjnym czy sportowym. Problematyka ta została dostrzeżona w ocenie nauk medycznych dokonywanej w ostatnim okresie przez PAN. Z antropologią łączą się w naszym środowisku badania chronobiologiczne [DROZDOWSKI 1984] i oryginalne prace E. ZIÓLKOWSKIEJ [1987] dotyczące cheilioskopijnego zróżnicowania różnych ludzkich zespołów. Sądzę, że nie będzie to brak samokrytycyzmu, jeśli przyjmiemy, że w poznańskiej antropologii ukształtowała się oryginalna szkoła antropologii sportowej, co trzeba podkreślić ja-

ko wyraz uznania dla szerokiego grona przedstawicieli nauk kultury fizycznej, mających w tym procesie swój znaczący wkład.

Poznański wkład organizacyjny do dyscypliny

Z procesami badawczymi prowadzonymi do uzyskania trwałych i znaczących wyników wiążą się różne poczynania organizacyjne. Na 75-lecie poznańskiej antropologii można wymienić ważniejsze [DROZDOWSKI 1989, 1990].

1. Stworzenie w 1925 r. Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, a w rok później - „Przeglądu Antropologicznego”, który stał się organem Towarzystwa oraz zakładów antropologii. Te dwie instytucje w sposób znaczący przyczyniły się do integracji polskiego środowiska antropologicznego, a także promocji dyscypliny. Sądzę, że ten wkład środowiska naszego do polskiej nauki już został zweryfikowany.

2. Właściwością poznańskiego środowiska są, w naszym przekonaniu, specjalistyczne konferencje, przyciągające współdziałanie przedstawicieli także innych dyscyplin naukowych. Często mają one charakter cykliczny.

3. Swego rodzaju ewenementem, nie tylko w skali krajowej, jest fakt, że z poznańskiego środowiska pochodzi cała rodzina podręczników akademickich, zapoczątkowana podręcznikiem M. Ćwirko-Godyckiego z 1933 r. „Zarys antropometrii. Podręcznik dla studentów i lekarzy”. Działalność znalazła rozwinięcie w powojennym okresie zarówno w postaci syntetycznych akademickich podręczników dyscypliny, jak też zespołu specjalistycznych i uzupełniających w obszarze kultu-

ry fizycznej; niektóre z tych podręczników znalazły uznanie szersze aniżeli bezpośredni krąg odbiorców.

4. Znaczący jest udział środowiska w kształceniu antropologów w UAM, a naukowych kadr antropologicznych tak w Uniwersytecie, jak i w AWF.

5. Wreszcie trzeba także podkreślić udział poznańskich antropologów w pracach instytucji centralnych, w organach kierowniczych dyscypliny (Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, Komitetu Antropologii PAN), w jej przygotowaniach do kongresów nauki polskiej czy środowisk, z którymi są związani. Także tutaj, w Poznaniu powierzano antropologom kierownictwo uczelnianymi i wydziałowymi zespołami, co jest wyrazem uznania chyba nie tylko dla organizacyjnych umiejętności poszczególnych osób. Odrębną kwestią jest sprawa oceny, czy odciążenie od bezpośredniej pracy antropologicznej jest dla dyscypliny korzystne.

Jacy dzisiaj jesteśmy?

Współczesny stan organizacyjny antropologii w Poznaniu jest następujący.

- Instytut Antropologii na Wydziale Biologii UAM z zakładami -
 - Zakład Biologii Ewolucyjnej Człowieka;
 - Zakład Ekologii Populacyjnej Człowieka;
 - Zakład Biologii Rozwoju Człowieka.
- Katedra Antropologii i Biometrii na Wydziale Wychowania Fizycznego AWF w Poznaniu.
- W bezpośrednim powiązaniu z poznańskim środowiskiem znajduje się także Pracownia Antropologii i Bio-

metrii Zamiejscowego Instytutu Wychowania Fizycznego i Sportu w Gorzowie Wlkp.

- Antropolodzy i problematyka antropologiczna znajdują swoje miejsce także w środowisku anatomów w Akademii Medycznej.

W Poznaniu znajduje się redakcja „Przeglądu Antropologicznego” oraz Oddział Polskiego Towarzystwa Antropologicznego.

Końcowa refleksja

Przytoczone rozważania nie mogą wyczerpywać całości informacji o pracach środowiska i jego wkładzie do dyscypliny. Zdaję sobie sprawę z subiektywizmu przytoczonych charakterystyk, a już szczególnie tych ich elementów, które - wbrew woli referenta - mogą stwarzać wrażenie ocen. Starłem się możliwie rzetelnie i obiektywnie przedstawić nasze środowisko, nie kierując się żadnymi sugestiami. Za wszelkie więc uchybienia i usterki mogę moich poznańskich kolegów tylko przeprosić, a pozapoznańskich słuchaczy prosić o wybaczenie niedostatku informacji.

Piśmiennictwo

- BIELICKI T., T. KRUPIŃSKI, J. STRZAŁKO, 1987, *Historia antropologii w Polsce*, *Przeegl. Antrop.*, 53, 3
- BIELICKI T., J. CHARZEWSKI, 1994, *Ocena stanu antropologii polskiej*, Warszawa
- CIEŚLIK J., 1990, *Biokulturowe uwarunkowania; osobnik - populacja*, Kosmos, 1, 69
- CZEKANOWSKI J., 1948, *Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu 1919-1939*, Warszawa
- ĆWIRKO-GODYCKI M., 1976, *Rozwój badań ontogenetycznych w świecie i Polsce*, Dziecko po-

- znańskie. Normy i metody kontroli rozwoju fizycznego, Poznań, 7
- DROZDOWSKI Z., 1977, *Antropologia fizjologiczna w wychowaniu fizycznym i sporcie*, Wybrane zagadnienia, Poznań
- DROZDOWSKI Z., 1982, *Rozwój fizyczny dzieci ziemi lubuskiej (1947-1950)*, Poznań
- DROZDOWSKI Z., 1984, *Rytm biologiczny w wychowaniu fizycznym i sporcie*, wyd. II, Warszawa-Poznań
- DROZDOWSKI Z., 1985, *Wpływ pracy w różnych zawodach na zróżnicowanie morfologiczne i motoryczne pracowników jako wyznacznik zadań w zakresie rekreacji fizycznej*, Studium teoretyczne, Poznań
- DROZDOWSKI Z., 1989, *Szkice o antropologii i kulturze fizycznej*, Poznań
- DROZDOWSKI Z., 1990, *Morfologiczne i motoryczne przesłanki rekreacji osób zawodowo aktywnych*, Poznań
- DROZDOWSKI Z., 1990, *Polska antropologia u schyłku XX wieku - kierunki i tendencje rozwoju jej społecznych funkcji*, Przegl. Antrop., 54, 189
- GODYCKI M., 1958, *Ośrodek poznański*, Wrocław
- STOJANOWSKI K., 1928, *Niektóre wyniki antropologiczne prac Laboratorium Antropometrii Stosowanej Studium Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Poznańskiego*, Wychowanie Fizyczne, 12, 345
- PIONTEK J., 1985, *Ekologiczne uwarunkowania przemian społeczno-gospodarczych w prądzie - zarys programu badań*, [w:] *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej*, Poznań, 205
- PIONTEK J., 1990, *Modele zmienności morfologicznej człowieka a struktura systemu społeczno-kulturowego*, Kosmos, 1, 37
- STRZAŁKO J., M. HENNEBERG, J. PIONTEK, 1980, *Populacje ludzkie jako systemy biologiczne*, Warszawa
- STRZAŁKO J., 1990, *Kultura jako właściwość systemów żywych*, Kosmos, 1, 59
- ZIÓLKOWSKA E.M., 1987, *Studia do cheilioskopii ludności Polski*, Poznań